

A bíboros születésének 120. évfordulója alkalmából két konferenciát rendeztek abban a városban tiszteletére, ahol 25 évet töltött el, mint lelkes, nagy munkabírájáról országosan ismert és elismert apátplébános, Pehm József. (1942-ben változtatott nevet.) A Zala Megyei Levéltár 28-án, a város dísztermében tartotta konferenciáját, míg az apátplébános alapította Notre Dame rend iskolája 30-án emlékezett – ünnepség, tanácskozás és kiállítás rendezésével – a magyar katolikuság meghatározó személyiségére. A közölt előadásokat ezekből vettük át.

Tyekvicska Árpád

Mindszenty és Zalaegerszeg politikai közélete

1940-ben egy Zalaegerszegről elszármazó jezsuita misszionárius írja volt lelki atyjának Kínából: „Az egész országból összevetődött magyar misszionáriusok között nincsen egy sem, aki ne ismerné hírből Méltóságodat!”¹

Mindszenty-Pehm József 27 éves korában lett a vármegyei székhely, Zalaegerszeg plébánosa. Negyedszázadot kitevő működése alatt a társadalom majd minden szegmensét befogadó katolikus egyesületek sorát szervezte meg. Plébániáján a szentáldozások száma a kezdeti 40 ezerről 150 ezerre

nőtt. A 30%-os szentség nélküli elhalálozás 18 év múlva a tizedére csökkent. A lelki gondozásban és a szegényügyben iskolát teremtett, emlékének mai is a városképet meghatározó építkezések sora őrzi. Mint szónok, meghívást kapott a rádióba, lelkigyakorlatokat tarthatott szerte az országban.² Történelmi mércével is mérhető életrajzot állított össze Padányi Bíró Márton veszprémi püspökről.³ Tanítványai közül később többen is országos híre tettek szert. Keresztury Dezsővel, mint kultuszminiszterrel került később ismét kapcsolatba. Kerkai Jenővel – a harmincas évek közepétől – vállvetve szervezték együtt a KALOT-mozgalmat a zalai területeken. Litványi György 1933-ban a református hitről katolizált. A zalaegerszegi plébánost lelki atyjának tekintette, később jezsuita szerzetes lett, sokáig működött a kínai, majd a japán misszióban. Zsámár Jenő szintén jezsuitaként dolgozott Kínában, ő vallási tárgyú könyveket is írt.⁴

1 A Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia iratai (a továbbiakban: Plébánia), XVII/b. fasc.

2 Plébánia, III/a. fasc. 1. köt. 1931. december 8.

3 Dr. Tamás Bogvay: Mindszenty als historiker. In: Kardinal Mindszenty. Beiträge zu seinem siebzigsten geburstag. Szerk.: dr. Jozsef Vecsey. Donau Verlag, München, 1962. 85–90. old.

4 Mészáros István: Három zalaegerszegi tanév 1917-1919. In: <http://w3.externet.hu/~tavlatok/5406kultura.htm>; Mindszenty József: Az

Mindezt azért tartottuk fontosnak bevezetőként elmondani, hogy hangsúlyozzuk: Mindszenty József önmagát elsősorban lelkipásztornak tartotta. Politikai, közéleti szerepvállalásait csupán eszköznek tekintette pasztorációs céljainak megvalósításához, az általa vallott értékek és elvek mindenkor következetes, állhatatos és energikus érvényre juttatására.

A századforduló táján felnőtt új papi nemzedék tagja volt. Mint társai, ő is fogékonyra vált a pápai enciklikákban is megfogalmazott szociális, társadalmi tanítások gyakorlati átültetésére csakúgy, mint a harcos hitvédelemre, és a korszerű lelkipásztorkodási tanok gyakorlatba való átültetésére. Már a szemináriumban is buzgó olvasója volt az *Alkotmány* című lapnak, a korszak meghatározó katolikus orgánumának.

Ránk maradt szövegaláhúzásai szinte kijelölik későbbi papi tevékenységének irányait. Leginkább a szociális problémákra, a katolikus ellenes támadásokra, a modern hitéleti módszerekre, a destruktívnak bélyegzett „liberális” sajtó úgymond „bűneire” vonatkozó mondatok őrzik keze nyomát.

Zalaegerszegre kerülését követően a fiatal levita szinte azonnal belevetette magát a helyi politikába. 1918 szeptemberében püspöki engedélyt kért és kapott „hírlapi és folyóirati cikkek írásához”, karácsonykor pedig már ki is jön a sajtó alól a saját maga által szerkesztett lap, a *Zalamegyei Újság* első példánya. Forradalmi idők jártak ekkor, minden érték, amiben az ifjú pap hitt, veszélyben látszott. Mindszenty – mint élete során annyiszor – nem a visszavonulást, hanem az ütközetet választotta.⁵

Így emlékezett vissza a történetekre 1935-ben a város főjegyzője: „1919 február havában kiírták a képviselőválasztásokat. Megmozdul a termelő társadalom, és fel akarja venni a harcot a szocialistákkal szemben. A zalaegerszegi mozgalom irányítói: Pehm József, Vida János, Sebestyén Jenő és Nagy Károly voltak.”⁶

Briglevics Károly akkori kormánybiztos leveléből kicsit többet is megtudunk erről. A *Zalamegyei Újság* nem a keresztényszocialisták pártlapjaként működött, ami egyben fényt vet a hittanár politikai útkeresésére is. A lap valamely párthoz tartozása – Briglevics szerint – nem is volt megállapítható, mert az egyképpen szolgálta a Károlyi-párt Lovászy-féle frakciójának, a Meskó Pál vezette Országos Földművespárt és a keresztényszocialisták érdekeit. (Megjegyzem, ez a koalíciókeresés később többször visszatérő motívuma Mindszenty pályafutásának.) A lap ugyanakkor „bizonyos hideg rezerváltsággal” viselkedett a Károlyi-párttal szemben és kérlelhetetlen ellenfele volt a szociáldemokratáknak: „... ideges türelmetlenséggel nézte a lap ténykedését és minden alkalmat felhasznált, hogy a megjelenését megakadályozhassa.”⁷

A lap főbűne – megint csak Briglevicset idézve – egy Mindszenty által írt cikk volt, melyet a szombathelyi püspök zárgondnokság alá helyezése kapcsán fogalmazott meg: „kétségsbe vonta azt, hogy az apostoli királynak vonatkozó jogai átszállottak volna az akkori népkormányra.”

A cikk hatására a Munkástanács azzal fenyegetőzött, hogy a lap nyomdáját „kézigránáttal fogják elintézni”. Miután ekkor az országban több hasonló atrocitásra is sor került, illetve egy városba érkező szállítmányból cirka 100 kézigránát eltűnt, Briglevics felhívta a belügyminisztert, aki utasította őt a hittanár internálására.

Mindszentyt végül 1919. február 9-én Szombathelyen tartóztatták le. Fogsága május 15-én szűnt meg. Azonban csak augusztusban térhetett vissza ismét munkahelyére, a zalai székvárosba. Hogy ott népszerűsége töretlen maradt, az is mutatja, hogy az egerszegiek kocsit küldtek érte, a barát, Nagy Károly vezetésével.⁸

édesanya. II. kötet. „Zrínyi” Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1942. 354. old.

5 Szombathelyi Püspöki Levéltár, Acta Cancellariae (a továbbiakban: Ac.), 4753/1918. sz.– Mindszenty József: Emlékirataim. Szent István társulat, Budapest, 1989. (a továbbiakban Emlékiratok) 19. old.

6 Ez a szervezkedés vezetett el később, 1919 áprilisában az ún. alsólendvai ellenforradalomhoz. – Tarján Gábor: Mindszenty József 1917-1948. Budapest, 1980. (Kézirat.) 28. old. és Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML) V. 1605/a. 1935. év. 193-194. old.

7 Prímási és Főkáptalani Levéltár, Mindszenty iratok, 17. d. sz. n.

A forradalmak alatt játszott közéleti, politikai szerep és a letartóztatás mintegy előjátékát jelentik Mindszenty József plébánosi működésének. A tekintélye, a keresztény erkölcsi normák iránti feltétlen és merev tisztelete, a király személyes és az ország történelmi tragédiájának összefüggéseit hangsúlyozó legitimizmusa, a Nagy-Magyarország eszményhez való ragaszkodása, erőteljes antikommunizmusa, a forradalmak korából táplálkozott. Nem volt ezzel egyedül. A többnyire fiatal, később jelentős politikai, társadalmi térhez jutó ellenforradalmi nemzedék gondolkodását ugyanúgy a trianoni trauma és a forradalmakkal szembeni aktivitás élménye formálták. A plébános társai között már ekkor ott találjuk a legjobbakat: Bódy Zoltán alispánt, Czobor Mátyás polgármestert, Thassy Lajost, Udvardy Jenő ügyvédet, vagy a zalai ellenforradalom egyik kulcsfiguráját, a későbbi nemzetgyűlési képviselő Fangler Bélát.

Mindszenty József politikai alapállását, a felvállalt eszmék következetes, megalkuvástól mentes képviselését leginkább a legitimizmus melletti kitartásával lehet jellemezni. A királyhűség részben politikai állásfoglalása volt, amennyiben a fiatal Habsburg Ottó uralkodásának jogi-politikai alapján állt, de ugyanakkor világnézete is, mely a hagyomány – ahogyan megfogalmazták –, „az ezer éves keresztény magyar alkotmány” egyedüli legitimitásán alapult, mindenféle – kommunista vagy nemzeti szocialista – forradalmi megoldással szemben.

Természetes, hogy lapja 1921-ben „Porban a magyar korona...” címmel gyászkeretes vezércikkben ítélte el a detronizációs törvényt, és a következő év folyamán is harcosan kiállt a „karlizmus” mellett. A kormány válasza a *Zalamegyei Újság* néhány hónapos betiltása volt.⁹ Hitében erősítette az is, hogy még 1924-ben – egy lourdes-i zárandoklaton – megismerkedett a spanyolországi Lequeitio-ban tartózkodó gyermek trónörökösrel és Károly király özvegyével, Zitával. A II. templom, melyet az azóta boldoggá avatott király emlékének szenteltek, így gazdagodhatott a királyné személyes ajándékával, egy szószékkel.

A helyi legitimista erők összefogására alakult meg 1938. február 21-én a Magyar Férfiak Szentkorona Szövetségének helyi csoportja. A mozgalom zalaegerszegi erejét jelzi, hogy a város meghatározó személyiségei vettek benne részt, a gyűléseket 2–300 fő látogatta. Elnöke Udvardy Jenő ügyvéd, alelnökei Suszter Oszkár tanár és Zenz Péter hitoktató voltak. A Magyar Nők Szentkorona Szövetsége ekkor már működött a városban. Elnöknője az alispán felesége, Bódy Zoltánné volt, 1938-ban Bosnyák Gézáné és Tarányi Ferencné társelnökségével.¹⁰

Mindszenty legnagyobb port felvert, legitimista ügye 1938-ban játszódott le. A dolog előzménye, hogy egy debreceni gyűlésen Balogh István és Kémeri Nagy Imre, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt vezetőségi tagjai Horthyt, I. Miklós néven Magyarország királyává kiáltották ki. Az új király plakátjai hamarosan Budapest utcáin is megjelentek, országos skandalumot okozva. Zala vármegye törvényhatósági bizottságának következő gyűlésén, a kormányzó érdemeit méltató főispán beszéde közben Mindszenty megszólalt: „Talán nevezzük I. Miklósnak?!” Kormányzósértés miatt eljárást akartak indítani ellene, s csak hosszas huzavona után ült el az ügy.¹¹

A forradalmak időszaka kötötte végleg a keresztényszocialista párthoz és változó nevű utódaihoz, melynek városi és megyei elnöke volt. A kezdet, a szervezés idején ez jelentős leterheléssel járt, de később a szervezet valójában már csak a választások idején aktivizálódott. „Békeidőben” az évente megtartott értekezletek, gyűlések jelentették a pártéletet. A politika a városi képviselőtestületbe, a megyei törvényhatósági bizottság üléseire, és főként a sajtó lapjaira vonult vissza, mindhárom területen a plébános aktív részvételével.

8 Deme László – Keleti József: Az ellenforradalom Vasvármegyében és Szombathelyen. Martineum Nyomda Rt., Szombathely, 1920. 55. old. – Emlékiratok, 23. old. – Feiszt György: Mindszenty a direktórium foglya. Vasi Honismereti Közlemények, 1991/1. sz. 17–18. old.

9 Zalamegyei Újság, 1921. november 6. – Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 150-1942-5-207088. – Hóbor József: Adalékok egy pályaképhez. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi működése az 1930-as évekig. Zalaegerszeg, 1994. (Kézirat.) 35-37. old.

10 ZML IV. 401. 57. dob. 45/1938.

11 MOL K 149-1937-6-13200. – Fangler Imre zalaegerszegi lakos visszaemlékezése, 1998.

Templomépítő
Bizottság

A harmincas évek közepétől ez annyiban változott meg, hogy mind Gömbös tömegpárt-kísérlete, mind pedig a kitartó, fanatikus utcai szervezést folytató hungarista, nemzeti szocialistaszervezetekújkihívást jelentettek a kereszténypártnak is, mely azonban szervezetében és módszereiben már képtelennek bizonyult a megújulásra. Mindszenty számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a párt „búcsúzóban van”.

Már 1937-ben kapcsolatba került a keresztényszocialisták fiatalabb nemzedékével, mindenekelőtt Nyisztor Zoltánnal, a *Magyar Kultúra* szerkesztőjével, és Kovrig Bélával, akit bátran tekinthetünk a magyar kereszténydemokrácia egyik elvi megalapozójának. Mint szellemi mentort, ide sorolhatjuk még a plébános által jól ismert Csávossy Elemér jezsuita atyát, akinek szociális érzékenységgel átitatott írásai nagy hatással voltak rá is, vagy a későbbi győri püspök, Apor Vilmost. Kapcsolatban volt a keresztényszocialista gondolat egyik jeles képviselőjével, a nyilas ellenes brossurát is kiadó Közi-Horváth Józseffel, és természetesen a KALOT vezetőivel.¹²

Nyisztor, akárcsak a zalai Meizler Károly, később a szélsőjobb felé keresett kapcsolatokat (utóbbi egy keresztény nemzeti szocialista pártot is alapított), Mindszenty azonban más irányban próbált tájékozódni.

1938. április 19-ére bizalmas, zárt papi értekezletet hívott össze Budapesten, vezető plébánosok, egyházi személyek részvételével. Az itt elfogadott határozat szerint, általános az a vélemény, hogy a tömegek figyelve – főként az Anschluss óta – mindinkább a szélsőjobb és a nyilas mozgalomra irányul. „Meg kell állapítani azt is, hogy a hasadás nemcsak politikai téren tapasztalható, hanem vallási téren is, azzal, hogy a papságot Krisztustól, a kereszténységet az egyháztól kezdik különválasztani. Az a veszély fenyeget, hogy az egyház múltjának teljes félremagyarásával pont azokkal soroznak bennünket együvé (zsidók, nagybirtokosok, stb.) akikkel szemben évtizedek óta küzdünk.”

Atanácskozásrésztvevői magukat nemzetieknek, Prohászka eszméire hivatkozvaszociáliselkötelezettségűnek nyilvánították. Továbbá kereszténynek, hangsúlyozva „a korszerűen továbbépítendő alkotmányos” (tehát nem forradalmi) irányt és követelve a titkos választójogot. „A zsidókérdést mi szociális, gazdasági és világnézeti kérdésnek tekintjük” – írják, tehát elvetik a nemzeti szocialista fajelmélet alapján történő megkülönböztetést.

A határozatot a püspököknek, a lelkeskedő papságnak, a Független Kisgazdapártnak és az abból kiváló Matolcsy-Rakovszky csoportnak küldték meg, jelezve, hogy mely erők összefogására számítanak elsősorban. A nyilatkozat Serédi Jusztiniánhoz is eljutott, aki azonban megjegyzés nélkül ad acta tette a kérdést, bár valószínűleg a plébánossal személyesen is megbeszélte azt.¹³

Mindszenty József sohasem bontotta le azt az áthatolhatatlan falat, amely a nemzeti szocialistáktól őt elválasztotta. Egyes kérdésekben megértést mutatott azonban Mussolini és a háború előtti olasz politika iránt, s nagyra értékelte Salazar működését Portugáliában. Nem követte a szélsőjobbra tartó útján Imrédyt

12 Gergely Jenő: Mindszenty (Pehm) József politikai tevékenysége az 1930-as években. In: Mindszenty József veszprémi püspök 1944-1945. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 7. Veszprém, 1996. 7–10. old. – Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty. Életrajz és korrajz. Editoral Pannonia, Buenos Aires, 1958. 192–198. old.

13 Plébánia, XVII/t. fasc. sz. n.

sem, akit szociális reformtervei miatt – a miniszterelnök kaposvári beszéde például kilátásba helyezte az 500 kh-on felüli birtokok igénybevételét – ő is támogató. Bukásának kezdetén pedig Zalaegerszeg díszpolgárságára is felterjesztett, sőt motorja volt az Imrédy által kezdeményezett Magyar Élet Mozgalom zalai megszervezésének.¹⁴

Az 1940-es évek elején a hazai pángermán szervezkedés erőteljes visszánemetesítő propagandába kezdett. A plébános ekkor döntött vezetéknevének megváltoztatásáról. Udvardy Ignác özvegyének, 1942 szeptemberében kelt levelében így ír erről: „A névváltozás sok gondot okozott. Úgy érzem, hogy áldozatot hozok. Öven évig hordtam – úgy érzem – becsülettel ... Németországban irtózatot propaganda folyik annak igazolására, hogy hazánkat nevek szerint német vér lakja ... ha ezt egyszer magyar érdekek láttam, meg kellett tenni, hisz az életet sem kellene sajnálni”.¹⁵

Mindszenty közéleti, politikai gondolkodása leginkább *Az édesanya* című munkájában bontakozik ki. Ennek második kötete 1942-ben jelent meg, Zalaegerszegen.

E helyütt egyetlen vezérmotívumát idézzük fel, azt, amelyben a plébános a hazaszeretettel kapcsolatos gondolatait foglalta össze. „Hazánk nem lehet más csak független és szuverén Magyarország ... Egy nemzet csak addig nemzet, ameddig saját lelke irányítja, vezeti és élte.

Egységünk, függetlenségünk, alkotmányosságunk jelképe a Szent Korona. Ennek fényében látjuk a nemzet összes hagyományainak eleven s közvetlen hordozóját, a királyt. Vallásos tisztelettel övezjük. ... Várjuk, várjuk azt a koronázó dombot, amelyet újra Mohi, Mohács, Arad, Munkács, Pusztaszer és Pannonhalma földjéből alkotnak meg.

Izzó nemzeti nevelés kell. Ez a nevelés nem terem majd vak idegenimádókat és silány idegen-vezetőket. Nemcsak aranyon és gyöngyön, de olcsó csizmáért, új elvekért, új történelmi fényért sem adunk el hazát. ... Idegenek rajtunk nem segítenek! – kiáltja Zrínyi, és annyi század tapasztalata megérteti velünk ezt az igazságot.

A legelső rétegek felemelése fontos. A reformkorban a családokon, a gyermekeken legyen a hangsúly! ... Kenyér, cukor, tej, kútvíz, orvos kell a magyar népnek, hogy el ne csenevészédjék. A reformokban a családon és a gyermekeken legyen a hangsúly!

A nyomorban, bűnben élő proletár ország helyett önálló kisemberek és családok világa kell, amelybe a messze idegenből rajok kíváncsoznak vissza. Le kell vezetelnünk a nagy magyar bűnöket: a káromkodást és a családi életet fertőző polgári házasságot...

Salazar szerint szerelmes kézzel kell dolgoznunk nemzetünk méltóságán. Dolgozom azon gyenge erőmmel, hogy kialakuljon egy egészséges és büszke nemzeti önértzet; hogy elmúlják a nyomor, tudatlanság, a nemzetet lealacsonyító bűn, igazságtalanság, a csonkaság...¹⁶

A politikában való részvétele számos konfliktussal járt. A Gömbös kormánynak 1934-ben bizalmat kérő Gyömöreyt az ő kezdeményezésével szavazták le, ami a főispán bukását okozta. A kormánypárt által támogatott *Zalai Napló* éles támadást intézett ellene:

„... vannak ebben a megyében ... derék papjaink, akik nem hódolnak be Önnek, kíméletlen útján nem követik Önt. ... Jó katolikusnak lenni, Pehm József úr, nem ugyanaz, mint Önnek tömjénezni, az Ön címét és rangját soha el nem felejtteni, Önnek görnyedten kezét csókolni.”¹⁷

Az őt ért támadásokat nehezen viselte. A folyamatos túlfeszítettség megviselte fizikumát is. Bazedov kórját többször műtötték, álmatlanságban szenvedett, amit tanúsítanak azok a visszaemlékezők, akik szobájának ablakát még éjfél után is kivilágítva látták.

14 ZML V. 1605/a. 1938. év 284-287. old.

15 A belügyminiszterhez címzett kérelme 1942. július 20-án kelt. A miniszter annak ellenére engedélyezte a változtatást, hogy a Mindszenty név ún. védett név volt. – Belügyminisztérium, Állampolgársági Főosztály, 16944/1942. sz. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára F 75/107.

16 Mindszenty József: *Az édesanya*. II. kötet. „Zrínyi” Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1942. 493–496. old.

17 Közi-Horváth József: *Mindszenty bíboros*. Mindszenty Emlékbizottság, München, 1980. 20. old. – *Zalai Napló*, 1934. május 20.

A z Oncsa kereszt avatásán...

A plébános markáns személyiségét tisztelők így őrizték meg: „a vallás terén szigorúsága talán egyedülálló volt az egész egyházmegye területén. Roppant nagy felkészültséggel nézett szembe minden olyan cselekedettel, ami nem volt helyes.”¹⁸ Bucsis Gyula gimnáziumi tanár szerint széles látókörű, rendkívüli ember benyomását keltette, minden érdekelte a világpolitikától kezdve a városi, egyházmegyei és hitéleti vonatkozásokig. „Szónoklataiban szép magyaros nyomatékozással, a megfontoltság érzetével beszélt. Szemeit néha nem a hallgatóságra, mint inkább egy feltételezhető eszmére szegezte, mint

aki lelke háttéréből szól. Mozdulatai illők s nem nagyszámúak, arca a szellemi ember nemes vonalaival válik ki, nagy dióbarna szemeiben erély s fölény nyilvánul meg, arckifejezése olykor kissé komor.”¹⁹

Ellenfelei inkább a tekintélyhez, a címekhez ragaszkodó „zalai lámát” őrizték meg emlékezetükben. Az őt nem ismerők zárkóztak, szigorú embernek látták. Később azután barátai, tisztelői hangját a harsogó propaganda, ellenfeleinek gátlástalan véleményterrorja nyomta el. Generációk nőttek fel, akik – ha személyéről egyáltalán szó került – csak hamis, sötét fények mögött láthatták alakját. Mára pedig kihalt az a nemzedék, amely még barátként, bizalmasként ismerte őt Zalaegerszegen.

Mi, zárasként, egyetlen példával villantunk fényt alakjára. Grósz püspöknek 1940-ben írt egyik levelét idézzük azt, amelyben az átélt csalódások hatására visszaadja egyik legfontosabb megbízatását. „Nagytisztelendő és Főtisztelendő Megyéspüspök Úr! Lemondok a zalai püspöki biztosságról, amely életem legkedvesebb munkaköre volt. Az utóbbi időben, eme munkakörömben sem személyi, sem tárgyi tekintetben nem találtam megértésre.

Isten különös, meg nem érdemelt jóságából sikerült megszerveznünk nehéz viszonyok közt, koldus és summás vidéken, állam, vármegye, főhercegek, miniszterek, községek, Vallásalap, MAORT, bankok, idegen egyházközségek, rádió, pesti diákok, tanárnők megmozgatásával 16 új lelkesiséget az eddigi 25 mellé. Eltűntek a zalai mamut-plébániák. Nem írhatnak egyházi lapok többé Pákáról és másokról, mint a török idők következményeként itt maradt dunántúli és országos szörnyképletekről...

13 éven át az ide szükséges utazásokra, adományokra szép vagyont költöttem. Eleinte állnom kellett a kritika nyílt pergőtüzét, viaskodtam az emberekbe betelepedett gonosszal és tudatlansággal, eretnekekkel, papokkal és silány katolikusokkal. Borultam árokba, bújtam képékbe nyári felhőszakadások idején. Hóékekkel, lapátokkal bontották ki az utamat hóviharakban. Elfagyott fülem, lábam, aludtam egész télen fűtetlen szobákban, éltem az elmaradt nép élvezhetetlen életét.

Deo gratias!” – fejezi be a szomorú levelet.²⁰

Mindszenty Józsefre is igaz, amit ő maga írt, könyve főhőséről, Bíró Mártonról: „... hibázott is, mert dolgozott. Csak a tétlenek azok, akik egnél több hibát nem követnek el életükben.”²¹

18 Tóth József: Mindszenty (Pehm) József zalaegerszegi éve. (Kézirat.) 45. old.

19 Bucsis Gyula: Emlékeim Mindszentyről. (Kézirat.) 11. old.

20 Ac. 2379/1940.

21 Pehm József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából 2.) „Zrínyi” Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1934. 436. old.